

authorities viewed all emigrants who came from the East as Russians, and therefore allocated funds only to local emigrant governments what established and controlled by Russians. The number of nationally conscious Ukrainians was insignificant and they had no influence on central government.

Therefore, the cultural and educational organization Prosvita was founded precisely in the Croatian city of Zagreb in June 1923 and set itself the following aim: to consolidate the Ukrainian emigrants in Kingdom of SCS / Yugoslavia with the help of Ukrainian culture spread.

It should be noted that the change in the form of government in the Kingdom of SCS / Yugoslavia was associated with the coup and making of the new constitution led to the restriction of the activities not only emigrant organizations, but also Yugoslav organizations and political parties themselves. Indeed, at the beginning of the 1930s, the Ukrainian emigrants did not show activity in their work, but limited only to local gatherings and cultural events.

The article focuses on internal misunderstandings among members of emigrant organizations and it concludes that this reason was one of the key in their split. Despite on the numerous divisions, mercantile motivation for the activities of emigrant leaders at times, the existence of cultural and educational societies contributed to the consolidation of Ukrainians in the Kingdom of SCS / Yugoslavia. In the conditions of Ukrainian culture destruction within the USSR, the activities of cultural and educational organizations abroad ensured the continuity of the Ukrainian cultural process and contributed to the saving of the predecessors creative work.

The article used previously unpublished documents of the Security Service of Ukraine Branch-Wise State Archive.

Key words: emigrant organizations, politics, national figures, reorientation, split, Kingdom of SCS / Yugoslavia.

До редакції надійшла 13.10.2017.

УДК 378.4(477–25)КНУ«1937/1945»(091)
<https://doi.org/94.10347/2522–4111.2017.37.1.5>

© **Анатолій Коцур**
(Київ)

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТ У 1937–1945 РР. (СПОГАДИ ПРОФЕСОРА І. А. ГРИЦЕНКА)

Важливими для науковців та загалу є матеріали, що стосуються сторінок історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Особливу цінність складають спогади людини, яка навчалася в університеті, захищала в його стінах кандидатську і докторську дисертації. Мова йде про доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка.

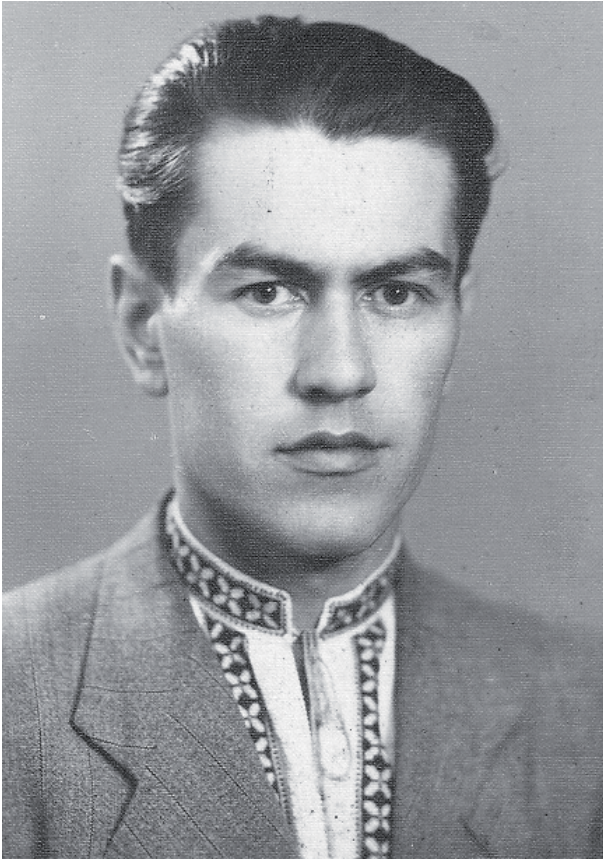
Для того, щоб читач більше дізнався про біографічне поле І.А. Гриценка, подаємо виклад найважливіших віх його життєвого шляху. Також продовжуємо у № 37 «Часопису української історії» видрук спогадів професора про київський період його життя (1937–1941 рр.). Особливо ретельно І.А. Гриценко описує приміщення Червоного корпусу, навчальний процес у стінах Шевченкового університету, життя та побут студентства, наукові інтереси, культурні та спортивні уподобання тощо. Матеріали друкуються в авторській редакції.

Ключові слова: Іван Антонович Гриценко, Київський університет, спогади, біографія, історичний факультет, студенти, навчальний процес.

(Продовження. Початок у випуску 36 «Часопису української історії»).

Після закінчення лекцій обідали в їдальні, розташованій тут же в учбовому корпусі, і направлялися в один із читальних залів університетської бібліотеки. Найбільшим був зал, призначений для студентів усіх курсів і факультетів. Високими дверима, що розсувалися, він з'єднувався з актовим залом і в разі потреби двері розкривалися і читальний зал становив продовження залу актового. Читальний зал мав кілька сот спеціально обладнаних за довгими

столами місць для читачів. Столи розташовувалися двома широкими рядами з покритим килимною доріжкою проходом поміж них. В залі завжди панувала ідеальна робоча атмосфера. По килимній доріжці тихенько проходжався спеціально призначений працівник бібліотеки, який стежив за дотриманням належного порядку. Бувало лиш хто із читачів пошепки звернеться до сусіда, як він тут же підходив і нагадував, що розмовляти заборонено.

І.А. Гриценко

У другій половині дня, після закінчення лекцій, потрапити в читальний зал, із-за великого напливу читачів, було важко і ми, щоб гарантувати собі місця, вимушені були заздалегідь займати їх, заносючи під час перерви і залишаючи на столах свої портфелі.

Забезпечивши себе в такий спосіб робочим місцем і замовивши потрібну літературу, ми працювали над нею до пізнього вечора. Часом робили перерви для занять громадськими справами. Вечеряли в поряд із читальним залом розташованому буфеті. І лише о 22-й годині, коли читальний зал закривався, ми залишали учбовий корпус і трамваями роз'їжджалися по гуртожитках. І так з дня на день, від понеділка до суботи упродовж усього робочого тижня.

Крім загального читального залу студенти-історики могли користуватися історичним кабінетом, свого роду філіалом університетської бібліотеки. На історичному факультеті він займав три кімнати: центральну і дверима з нею зв'язаними двома боковими. Від загального читального залу історичний кабінет відрізнявся багатьма зручностями. Його робочі місця було облаштовано індивідуальними столиками, а книжковий фонд складався виключно з історичної літератури. Працюючим у кабінеті не потрібно було робити її попередні

замовлення. Вона знаходилася тут же в розташованих уздовж стін на всю їх висоту закритих стелажах. Досить було назвати потрібну книгу чи журнал і завідуючий зразу ж діставав їх з полиці і передавав замовнику. За існуючим порядком для роботи в історичному кабінеті допускалися студенти третього і старших курсів. Нам же хотілося потрапити в це зручне і затишне помешкання уже з першого курсу і ми всіляко намагалися викликати прихильність завідуючого, щоб одержати його дозвіл на це. Лаборант Поляков, який у ті довоєнні роки завідував кабінетом, при наявності вільних місць задовольняв наші просьби. Поляков був уже літньою людиною, знався у спеціальних історичних дисциплінах, відзначався також глибокою обізнаністю з історичними джерелами і літературою і ми часто послуговувалися його порадами і консультаціями.

У Центральному (Червоному) корпусі університету знаходився ще один підрозділ університетської бібліотеки, який називався Фундаментальною бібліотекою, її книжковим фондом і читальним залом користувалися викладачі, аспіранти і студенти п'ятого курсу.

Помимо університетської бібліотеки студенти університету як і інших ВУЗів Києва, користувалися обласною державною бібліотекою ім. ВКП(б), Державною історичною бібліотекою і Бібліотекою Академії Наук Української РСР. Перші дві були доступні для студентів усіх курсів, а в бібліотеку Академії Наук мали доступ лише студенти третього і старших курсів. Для них у бібліотеці було влаштовано окремий, так званий студентський зал. Ми широко користувалися цією можливістю і багато з нас, починаючи з третього курсу, систематично працювали в читальному залі академічної бібліотеки. Нерідко проникали в академічну бібліотеку і студенти першого та другого курсів. У своїх студентських квитках (а це були далеко не поодинокі випадки), вони виправляли «студент I курсу» чи «студент II курсу» – на «студент III курсу» і цього було досить, оскільки студентський квиток являвся одним із документів, на підставі якого на контрольному вході пропускали читачів до бібліотеки. Помимо всіх зручностей робота в Бібліотеці Академії Наук запам'яталася зустрічами з письменницькою елітою України. Бувало під кінець робочого дня зайде в читальний зал директор бібліотеки і, звернувшись до читачів, говорить: «До нас завітали письменники. Якщо не заперечуєте, вони готові зустрітись з вами». Звичайно, читачі виявляли лише радість можливості такої зустрічі. І в читальний зал за-

ходили В. Сосюра, А. Малишко, І. Ле, П. Тичина, М. Рильський і ще дехто із відомих майстрів пера. В атмосфері щирої доброзичливості вони розповідали про свої здобутки, ділилися планами на майбутнє, читали уривки своїх нових, неопублікованих творів.

Як університетська, так і академічна та міські державні бібліотеки були добре укомплектованими історичною літературою дореволюційних видань. Там зберігалось усе, що видавалось до 1917 року в Києві, Петербурзі, Москві, інших містах України, Росії і закордоном з цієї галузі: підручники і курси лекцій, монографічні дослідження, літописи, мемуари, багатотомні збірки документів і матеріалів, річні комплекти журналів... З середини 1930-х років, очевидно на виконання уже згадуваної постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 1934 року «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» чимало з дореволюційних видань перевидавалось. Із тих, що запам'яталися, назву п'ятитомний «Курс русской истории» В. Ключевського, перевиданий у 1937 році, восьмитомну «Историю XIX века» Е. Лависс і А. Рамбо, перевидану двічі: у 1937 і в 1938–1939 роках. Ми стежили за появою цих видань і багато хто з-поміж нас купували їх, створювали свої власні бібліотеки. Мною також у ті роки були придбані обидва тільки-но названі багатотомні видання. Одночасно активізувалася наукова і видавнича діяльність радянських істориків. Все частіше і частіше появлялись з друку підготовлені ними праці. Зокрема, в галузі історії України саме тоді вийшло кілька випусків «Нарисів історії України», їх авторами були співробітники створеного в 1936 році Інституту історії України Академії наук Української РСР. У 1937 р. світ побачив перший випуск «Нарисів» (Гуслистий К., Ястребов Ф. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст.), у 1939 р. появились другий (Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею: з XIV ст. по 1569 рік) і восьмий (Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX ст.) випуски «Нарисів», у 1940 р. – четвертий випуск (Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: 1648–1654 рр.) і в 1941 р. – третій випуск (Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.: 60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII ст.).

Поряд із названими випусками «Нарисів» працівники Інституту історії України опублі-

кували в 1939 і 1941 рр. відповідно перший і третій томи «Історії України в документах і матеріалах», а в 1938, 1940 рр. – перший і другий випуски «Хронології історії України». У 1940 р. під редакцією С. Білоусова, К. Гуслистого, О. Оглобліна, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова (всі вони – співробітники Інституту історії України) вийшов з друку короткий курс «Історії України».

Появлялися праці і наших учителів – викладачів історичного факультету. Зокрема, у 1940 році була опублікована монографія М.І. Марченка «Боротьба Польщі і Росії за Україну в середині XVII ст.».

Всі зараз названі радянські видання опрацьовувались нами в першу чергу в час позалекційної роботи над курсом «Історії України». Великою популярністю у студентів користувалася праця Б.Д. Грекова «Феодальные отношения в Киевском государстве», яка в 1936 р. вийшла першим, а в 1937 р. – другим виданням.

Із дорадянських видань для самостійної роботи викладачами історії України нам рекомендувались «Історія українського народу» О. Єфименко та «Історія України-Русі» М. Аркаса. Багато хто з-поміж нас опрацьовували також рекомендовані викладачами монографії М. Костомарова, «Історію запорізьких козаків» Д. Яворницького. З інтересом прочитували «Устное повествование бывшего запорожца Н. Коржа» та ін.

З курсу історії СРСР для студентів-істориків мого покоління посібниками були радянський підручник для ВУЗів «История СССР», перший том якого появилася у 1939 р. і уже згадуваний підручник для 3–4 класів середньої школи «Краткий курс истории СССР» А. Шестакова, вперше опублікований у 1937 році. Останній слугував нам у якості розширеної програми. З історії СРСР в числі інших викладачами нам рекомендувались також «Лекции по русской истории» і «Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI–XVII вв.» С. Платонова, двадцятидев'ятитомна «История России с древнейших времен» С. Соловйова, п'ятитомний «Курс русской истории» В. Ключевського.

Працюючи в позалекційний час над монографічними дослідженнями і журнальними публікаціями, в окремих зошитах робили виписки найбільш важливого з прочитаного, а на спеціально залишених широких полях конспектів лекцій (до однієї третини ширини зошита) вписували відсутні в конспектах і взяті з підручників факти. Це надавало нашим конспектам лекцій більш повного, об'ємного змісту,

що разом із виписками із прочитаних монографій і журнальних статей створювало великі зручності і полегшення при підготовці до екзаменів і заліків.

Екзамени і заліки здавали двічі на рік: в час зимової і літньої сесій. Зимові екзаменаційна сесія тривала з 2-го по 23-є січня, після чого протягом двох тижнів (до 7-го лютого) ми мали зимові канікули. Літня екзаменаційна сесія продовжувалась від 7-го по 30 червня. Місяці липень і серпень були канікулярними. Для підготовки до екзаменів викладачі ніколи не давали нам ніяких питань. Єдиним документом на підставі якого готувався екзамен була розгорнута програма предмету. Такі програми з усіх предметів, що виносилися на сесію, розмножувалися друкарським способом і роздавалися студентам. Не готувалися викладачами заздалегідь і екзаменаційні білети.

У час екзамену викладач, гортаючи програму, формулював і пропонував студенту записати для обдумування питання. Звичайно таких питань було три. Слухаючи відповідь, екзаменатор уточнював сказане студентом, задавав додаткові питання з інших розділів програми.

Екзамени відзначалися високою мірою вишуканості, проводилися у виключно доброзичливій, спокійній атмосфері. Викладачі не зазнавали стороннього тиску щодо оцінки знань студентів. Не тиснули на викладача-екзаменатора і студенти виставленням на екзаменаційний стіл букета квітів.

Квіти дарували викладачам, але не під час екзамену, а по закінченні читання викладачем лекційного курсу. В час останньої лекції після сказаних викладачем слів «На цьому дозволяйте закінчити...» студенти вставали, до кафедри підходив староста, від імені всіх висловлював подяку за науку, за прочитані лекції, а одна з студенток під оплески вручала квіти.

Під час екзамену критерієм, яким керувалися викладачі в оцінці знань студентів був лише і лише ступінь опанування програмового матеріалу. Викладач ставив у залікову книжку позитивну оцінку тільки пересвідчившись у засвоєнні студентом курсу. Нерідко студенту доводилося перескладати екзамени по кілька разів. А на моєму курсі був випадок, коли студент Михайло Г. екзаменувався з латинської мови 7 разів. І лише по цьому викладач поставив у його заліковій книжці задовільну оцінку.

Поміж лекцій, висиджувань у читальних залах бібліотек та екзаменів багато хто з нас виявляв інтерес до наукового життя факультету. При зручній нагоді ми цікавилися у наших

викладачів ними опублікованими науковими працями. Найчастіше це бувало при першому знайомстві з викладачем. Коли він, розпочавши лекційний курс, у кінці вступної лекції звертався до аудиторії: «А тепер, які в кого є запитання?», серед питань, що стосувалися теми, хтось задавав і таке: «А які у Вас є наукові праці?» Відповідь на це запитання вислуховувалася в якійсь особливій тиші, що раптом наставала.

Іноді відвідували засідання Вченої Ради історичного факультету. Разом з Андрієм Тараном, Василем Спицьким, Василем Горбачем, Петром Плаховим, Євсеем Драюком, Аркадієм Бакліцьким, Олександром Скумінім, Василем Лихачем і ще деким із однокурсників двічі довелось побувати на її засіданнях і мені. На одному з них проходив захист дисертації. Основним офіційним опонентом виступав професор К.В. Штепа. Скільки він висловив критичних зауважень! Важко і передати: «того важливішого джерела дисертант не використав», «там у цитаті допустив перекручення тексту», «у роботі мають місце протирічливі взаємовиключаючі положення...». Не залишив від дисертації каменя на камені і зробив висновок: «Все ж, незважаючи на вказані та можливі і інші нами непомічені недоліки (бачте, йому мало помічених!), дисертант проробив велику роботу, вніс певний вклад у дослідження проблеми і заслуговує присудження йому наукового ступеня кандидата історичних наук». Таємним голосуванням Рада переважною більшістю голосів підтримала цю пропозицію.

Обмінюючись потім враженнями про перебіг цього захисту, ми дійшли думки, що в жарті проф. А.О. Введенського, що «захист дисертації це – двадцять хвилин ганьби і забезпечена старість» мабуть таки якась доля істини є.

На іншому засіданні Вчена Рада історичного факультету, в присутності набагато більшої кількості студентів, вшанувала академіка Беркута Леоніда Миколайовича з нагоди його 60-річчя. Були квіти, доповідь про життєвий шлях і науково-педагогічну діяльність ювіляра і численні привітання, у тому числі виголошені старогрецькою і латинською мовами. У наших очах останніми не лише віддавалася данина давній університетській традиції, а й підкреслювалася особлива вага академіка-ювіляра, як вченого і педагога.

Матеріальну основу життя переважної більшості студентів становила стипендія. Вона забезпечувала студентів, хоч і скромні, однак стабільні матеріальні умови існування. Із стипендії вираховувалася невелика, суто символіч-

на, сума за проживання в гуртожитку. Того, що залишалося, вистачало на скромне харчування і задоволення найбільш нагальних культурно-побутових потреб (відвідування театру, кіно, проїзд трамваєм тощо). Іноді купували книги.

До вересня 1939 р. стипендію одержували всі студенти, навіть ті, що мали незадовільні оцінки. Пригадую, коли в час мого навчання на перших курсах поодинокі студенти п'ятого курсу, отримуючи стипендію, мали академзаборгованість ще за другий-третій, а то навіть перший курс. Єдиною неприємністю, якої зазнавав такий студент, була затримка деканом виплати йому стипендії до ліквідації академзаборгованості. Студент обіцяв, одержував затриману стипендію, потім знаходив і пояснював декану поважні причини, що не дозволили йому вчасно виконати дану обіцянку. Призначався новий термін. І так з місяця в місяць...

З вересня 1939 р. в навчанні і матеріальному побуті студентів сталися різкі зміни, їх викликала урядова постанова, якою встановлювалася плата за навчання у ВУЗах і радикально мінявся існуючий порядок призначення стипендії. Право на її одержання надавалося лише тим студентам, у залікових книжках яких за підсумками екзаменаційної сесії значилося 75% відмінних і 25% добрих оцінок. Якщо, приміром, на сесію виносилось чотири екзамени, то на стипендію міг розраховувати лише той, хто три з них складав на «відмінно» і один – на «добре».

Тією ж постановою у ВУЗах вводилося частково вільне відвідування аудиторних занять. Студенту надавалося право на свій вибір частину лекцій і практичних занять не відвідувати. Він зобов'язаний був лише попередити деканат, які саме лекції мав намір пропускати.

Проведення в життя положень названої постанови передусім привело до змін матеріальних умов життя студентів. Якщо до постанови стипендію одержували всі, навіть ті, що мали незадовільні оцінки, то уже після зимової екзаменаційної сесії 1939–1940 навчального року багато студентів залишилося без неї. У їх числі немало було й тих, хто з чотирьох оцінок одержав дві відмінних і дві добрих.

Зміни матеріальних умов життя студентів викликали певні утруднення в їхньому навчанні. Якщо раніше, одержуючи стипендію і маючи в якійсь мірі забезпечену матеріальну сторону життя, студент основну увагу міг зосереджувати на навчанні, то після вересневої 1939 р. урядової постанови, внаслідок якої значна частина студентів утратила стипендію, на перший план у житті багатьох студентів вису-

нулось питання про забезпечення себе хлібом насущним. Студенти, які втратили стипендію, кинулись у пошуках роботи.

Знаходили її, де хто міг. Передусім, без проблем можна було влаштуватися репетитором невстигаючих учнів. Студенту при зверненні у будь-яку школу з готовністю називали кілька адрес таких учнів. Студенти старших курсів влаштовувалися позаштатними лекторами в обласному лекційному бюро. Частина студентів направлялася органами народної освіти учителями у вечірні школи дорослих, що утримувалися фабзавкомми промислових підприємств. (Тоді серед робітничої молоді знаходилася ще якась кількість малописьменних). Нерідко студенти організовувалися у бригади по 5–6 чол. і відряджувалися розвантажувати чи навантажувати вагони на залізничній станції або баржі у річковому порту. Названими та й іншими видами робіт у якійсь мірі частина студентів займалася і раніше. Однак до 1939 р. це був лише підробіток до основного – стипендії. Після 1939 р. заробітки, до яких вимушені були звернутись набагато більше студентів, стають для них основним джерелом існування.

Масове звернення студентів до різного виду заробітків негативно вплинуло на відвідування лекцій. З офіційного дозволу деканату, що передбачалося урядовою постановою, студент на свій вибір міг пропускати частину аудиторних занять. І недавно переповнені аудиторії помітно поріділи. Зменшилося багатолюдство і в читальних залах бібліотек. Якщо раніше, щоб забезпечити себе місцем у читальному залі потрібно було заздалегідь зайняти його, занісши в час перерви і залишивши на столі свій портфель, то тепер із вільними місцями проблем не було.

Вимоги ж у час екзаменаційних сесій продовжували бути високими, і основна робота багатьох студентів над засвоєнням матеріалу лекційних курсів перемістилася із аудиторій та читальних залів бібліотек на пізньовечірні й нічні години в кімнати проживання гуртожитків.

Університет мав кілька гуртожитків. Із них передусім назву гуртожиток по вул. Басейній. Розташовувався поряд із Бессарабським ринком, займаючи в кількаповерховому будинку один поверх. Круті сходи, вузький коридорчик, різні за площею кімнатки створювали певні незручності для мешканців. Та все це перекривалось недалекою відстанню від університету і в ньому жили переважно студенти п'ятих курсів.

Інший, теж невеликий, гуртожиток знаходився у будинку по вул. Тарасівській, поряд із Ботанічним садом Академії наук УкрРСР, у

безпосередній близькості від учбових корпусів університету. Відносився до престижних. Основним контингентом його мешканців також були п'ятикурсники.

До невеликих відносився ще гуртожиток по вул. Червоноармійській. Розташовувався недалеко театру Музкомедії. Там проживали студенти різних курсів і факультетів.

Невеликим вважався також гуртожиток, розташований на одному із поверхів будинку на розі вулиць Л. Толстого і Володимирської.

Чи не найменшим за площею і кількістю проживаючих був гуртожиток по вул. Новопавлівській (в районі Сінного базару). У невеликому будинку, на другому поверсі, поряд із приміщенням видавництва «Радянська школа» він займав лише кілька кімнат. Кімнати були великими, розрахованими на 10–12 ліжок кожна. У них мешкали переважно студенти других-третьох курсів.

Нарешті, два найбільших університетських гуртожитки знаходились: один по вул. Жертв Революції (пізніше вулиця називалася Героїв Революції), другий – по вул. Повітрянофлотському шосе. Перший займав частину приміщень готелю і келій колишнього Михайлівського Золотоверхого монастиря. У монастирському готельно-келійному комплексі крім університетського розміщувались ще гуртожитки педагогічного і медичного інститутів. Великої принада гуртожитку надавали зручність трамвайного сполучення з учбовими корпусами університету, сусідство Володимирської гірки і близькість Дніпра. Гуртожиток вважався престижним. У ньому прагнули одержати місце студенти всіх курсів і факультетів.

Гуртожиток по Повітрянофлотському шосе був найбільшим. На відміну від усіх інших, розміщених у пристосованих, колись зведених, будівлях, він займав чотириповерховий, побудований за спеціальним проектом і зданий в експлуатацію на початку 1938 року, будинок. Гуртожиток відрізнявся наявністю багатьох побутових зручностей. Передусім, кімнати для проживання були лише чотири- і двомісні, мали повний комплект виготовлених за спецзамовленням меблів. Якщо перед цим названі гуртожитки забезпечували проживаючих лише окропом для чаю, то тут на кожному поверсі крім кубових із окропом студенти мали можливість користуватися кухнями, побутовими кімнатами і душовими. Гуртожиток мав буфет. На першому поверсі поряд із вхідними дверима знаходився гардероб для верхнього одягу, а на другому, третьому і четвертому поверхах – просторі вестибюлі для відпочинку.

Гуртожиток розташовувався на околиці мікрорайону Чоколівка (Солом'янка). Зразу ж за ним простягалось цілинне поле. Його пологі балки покривалися зимою товстим шаром снігу, а весною – густим різотрав'ям, що створювало зручності в зимовий час для лижних прогулянок, а в весняно-літню пору – для відпочинку і занять науками на лоні природи. В гарну сонячну годину по балках поля то тут, то там іноді можна було побачити групки студентів, які, загораючи на сонці, щось читали, занотовували, або обмінювались думками.

При всіх названих принадах гуртожиток по Повітрянофлотському шосе мав і свої незручності. Найбільш значною була та, що він порівняно з іншими гуртожитками знаходився на найбільшій відстані, до того ж мав ненадійне сполучення з учбовими корпусами університету. Чоколівку з центром міста зв'язував єдиний – Восьмий – маршрут кийського трамваю. Крім студентів університету, ним користувалися ще студенти педагогічного інституту, чотириповерховий гуртожиток якого знаходився поряд із університетським, численні місцеві жителі, а також студенти і викладачі технологічного інституту харчової промисловості ім. А. Мікояна та персонал артилерійського училища, розташованих там же. У години пік вагони трамваю бралися штурмом, багатьом не удавалось утиснутися у них і доводилось долати неблизький шлях пішком. Із-за цього в гуртожитку проживали переважно студенти молодших курсів. Старшокурсники прагнули одержати місце в гуртожитках, розташованих ближче до учбових корпусів.

Відповідно до штатів адмін.-господарської частини в гуртожитках були коменданти, прибиральниці, вахтери при вході і кастелянші для обміну постільної білизни, який проводився один раз на тиждень.

Колективи співмешканців кімнат формувалися здебільшого за принципами земляцтва і братства. Не тільки в гуртожитках, а й у кімнатах в основному проживали разом студенти різних факультетів і курсів. Це мало свої переваги, оскільки згуртовувало студентський колектив усього університету, давало змогу студентам повсякденно обмінюватися інформацією з різних галузей науки, що сприяло їх загальному розвитку.

Великим авторитетом і впливом користувалися студентські ради гуртожитків. Разом з комендантами вони вирішували всі питання внутрішнього розпорядку, дисципліни, санітарного стану приміщень і навколишньої території та ін. Нерідко студенти запрошували викла-

дачів у гуртожиток «на чашку студентського чаю». У час цих зустрічей велися відверті, щирі розмови на вільні теми. В них обговорювалися проблеми не тільки історичної науки, а й мистецтва, літератури, нашого тодішнього повсякдення. Звичаям ж (чи практики) обов'язкового відвідування гуртожитку викладачами, тим більше чергування викладачів у гуртожитках, не було.

У час навчання на історичному факультеті в ту довоєнну пору мені прийшлося жити в трьох університетських гуртожитках: у гуртожитку по Повітрянофлотському шосе – з часу здачі його в експлуатацію на початку 1938 року і до закінчення мною першого курсу – в одній кімнаті з моїм однокурсником Ізею Краснопольським, студентом факультету іноземних мов (німецьке відділення) Миколою Дятленком і філологом Михайлом Ігнатенком; у гуртожитку по вул. Новопавлівській в час навчання на другому курсі у великій кімнаті разом із однокурсником Володимиром Саєнком, математиком Андрієм Крупіним, ще кількома математиками і біологами і в гуртожитку по вул. Жертв Революції в час навчання на третьому курсі в кімнаті з однокурсником Тимофієм Лазоренком і філологами Прокопом Юречком і Миколою Гузієм.

Хоч і як значною була кількість місць у гуртожитках, однак їх на всіх не вистачало і значна частина студентів, особливо до здачі в експлуатацію найбільшого гуртожитку по Повітрянофлотському шосе, вимушена була проживати на квартирах у киян, або, як тоді говорили, «на кутках». Університет оплачував власникам квартир за кожного студента по 70 крб. на місяць, забезпечував проживаючих там студентів повним комплектом постільних предметів: матрацами, ковдрами, подушками, простиралами, наволочками. У коморі, влаштованій у підвальному приміщенні Червоного корпусу, проживаючим у приватному секторі студентам, раз на тиждень міняли постільну білизну.

Двічі довелось жити «на кутку» і мені. Перший раз у час навчання на першому курсі за направленням адмінгосподарської частини університету я разом із двома математиками-першкурсниками і студентом першого курсу факультету іноземних мов (англійське відділення) Юрієм Жлуктенком поселились на квартирі по вул. Керосинній в районі Галицького (Єврейського) ринку. Прожили ми там всього лише кілька місяців: з вересня 1937 по січень 1938 року. Із здачею в експлуатацію на початку 1938 р. гуртожитку по Повітрянофлотському шосе ми переселились у цей новозбудований гуртожиток.

Другий раз «куток» для проживання я вибрав добровільно. Як я уже говорив, у Києві в Стоматологічному інституті навчався мій однокурсник по Макіївській СШ № 1 Толя Єрмакович. Він жив у своїй тітки (батькової сестри) Олени Федорівни Салтикової. Разом із ним у кімнаті тітчиної квартири проживали ще чотири студенти Київського художнього інституту. Одним з них був син відомого українського письменника Степана Васильченка – Юрій Панасенко. У червні 1940 р. художники закінчували інститут і зайняті ними місця мали звільнитись. При зустрічі Толя запропонував мені поселитись разом із ним. Я пристав на цю пропозицію і з осені 1940 р., в час навчання на 4 курсі, переселився до нього.

Кілька тижнів, в очікуванні призову до армії, з нами продовжували жити випускники – художники. У жовтні вони роз'їхалися за направленнями воєнкомату і ми залишилися удвох. На цій квартирі я жив аж до виїзду з Києва з початком війни. Квартира знаходилась у будинку № 41 по вул. Хрещатик. Будинок головним фасадом виходив на вул. Леніна. У час війни він, як і весь Хрещатик, був підірваний. У його руїнах загинула моя невеличка студентська бібліотечка і разом з нею десятки зошитів-конспектів прослуханих мною лекцій за час навчання на історичному факультеті.

Для повноти уявлення про матеріально-побутові умови життя студентів Київського університету передвоєнної пори (друга половина тридцятих років) відзначу, що уже згадані, влаштовані в підвальних приміщеннях Головного (Червоного) корпусу, студентська їдальня, студентська перукарня та шевська і кравецька майстерні обслуговували студентів за пільговими тарифами.

Студентам, які в цьому мали потребу, профком університету надавав пільгові, або зовсім безплатні путівки в будинки відпочинку або на санаторне лікування. Восени 1939 р., в час навчання на 3-му курсі, я теж скористався безплатною путівкою і протягом місяця відпочивав у будинку відпочинку Китаєве (околиця Києва).

При профкомі університету діяла каса взаємодопомоги. В разі потреби в ній можна було одержати пільгову позичку. В особливих випадках каса надавала своїм членам безповоротну грошову допомогу.

І ще одне. Студентам повністю оплачувався проїзд (туди і назад) на літні канікули. З їх наближенням староста збирав у студентів інформацію про те, до яких залізничних станцій їм потрібно буде їхати, передавав її до бухгалтерії і через якийсь час за окремою відомістю роздавав гроші.

Історики, як і студенти інших факультетів, не стояли осторонь, живо реагували на міжнародні події, брали активну участь у політичному житті країни і університету.

Палким схваленням студентська молодь зустріла возз'єднання з Радянською Україною Західної України у вересні 1939 р. і Північної Буковини в червні 1940 р.

Одночасно ми з великою тривогою стежили за напруженням обстановки, що наростала на рубежах нашої країни. Тривогу викликало зосередження Німеччиною великих військових сил у безпосередній близькості від наших кордонів. Час від часу в пресі повідомлялося про появу над нашою територією розвідувальних літаків «без розпізнавальних знаків». У радянських людей не залишалось ні найменших сумнівів щодо їх німецької належності.

Ми студенти, разом з усіма радянськими людьми, рішуче засуджували провокаційні дії німецьких нападників, на мітингах і зборах, у резолюціях і листах висловлювали готовність одностайно стати на захист Вітчизни від агресивних ворожих зазіхань.

Неоднозначною була наша реакція на події внутрішнього життя країни. З одного боку, нашу гордість за Вітчизну викликала її могутня економічна хода, небачений ще розквіт усіх галузей культури, а з другого – ми не знаходили пояснення репресіям, які з 1937–1938-го років набували все більш масового характеру. У числі репресованих опинилися наші професори, як, наприклад, уже згадуваний професор Штепа К.В. Репресії не минули й батьків багатьох студентів.

У народі, та й ми студенти, поміж себе майже відкрито говорили про безневинність репресованих. Якщо, бувало, в розмові хтось скаже, що родича або добре знайомого арештували, як ворога народу, то присутні утішали його словами: «Та який він ворог!? То все сваволя Єжова» (тодішнього наркома внутрішніх справ).

Із важливіших подій, що відбулися в ті роки в країні, назву Всесоюзний перепис населення, проведений у січні 1939-го. Він запам'ятався, бо нам – багатьом студентам – довелося в ньому взяти участь.

На факультеті діяв осередок КП(б)У. Він, правда, був нечисленним, складався всього лише із кількох викладачів і старших за віком студентів – колишніх робітфаківців (Матвій Руденко, Павло Здебський, Есфірь Факторович, Григорій Продай і ще дехто).

Буквально за поодинокими виключеннями, всі студенти входили до складу факультетської комсомольської організації. На комсомольських зборах активно обговорювалися питання

навчальної роботи і громадської діяльності факультетського колективу. Тоді в країні, як тільки-що було сказано, велася кампанія боротьби з «ворогами народу» і наші збори проходили часом дуже бурхливо.

Запам'яталася мені комсомольська конференція університету, яка відбулась в середині жовтня 1937 року. Я був на ній присутній як член делегації історичного факультету. Упродовж першого дня делегати спромоглись лише обрати президію конференції. Називались і з різних причин відводились десятки кандидатур... І ось після безкінечних відводів хтось на незаповнене ще місце члена президії, запропонував обрати студента третього курсу філологічного факультету Петра К. Петро К вийшов на сцену, розказав автобіографію, відзначив, що серед родичів репресованих немає, закордоном родичів або знайомих теж немає... Зал полегшено зітхнув: нарешті, та кандидатура, що треба... І раптом із глибини залу: «Дозвольте слово!» На дозвіл на сцену вийшов один із делегатів і, ставши лицем до Петра К., почав: «Петро, а ну признайся, як ти розповідав нам, як тебе батько наставляв до життя: «Ти, Петре, напрямик ніколи не йди, а намагайся пролізти бочком-бочком...». І, повернувшись до залу, викугнув: «Товариші! Ви уявляєте, куди він заведе нашу конференцію, якщо ми оберемо його до президії?!...». В залі настала раптова тиша. Потім один за одним почали роздаватись вигукки: «Відвести!». І так до пізнього вечора...

Поряд із комсомольською до найбільш масових відносилася профспілкова організація. Членами профспілки працівників вищої школи і наукових установ були всі викладачі і студенти факультету. У 1939 році, в час навчання на другому курсі, я теж став членом цієї організації, її роботою на факультеті керувало профбюро, обране на загальних зборах.

Профспілкова організація крім вище названої роботи по наданню матеріальної допомоги (каса взаємодопомоги, путівки в будинки відпочинку і санаторії), по здійсненню заходів щодо полегшення студентського побуту (студентська перукарня, шевська і кравецька майстерні), докладала багато зусиль, спрямованих на піднесення рівня навчання на факультеті. Вона організовувала взяття студентами індивідуальних соцзобов'язань і перевірку їх виконання, соцзмагання між академічними групами і змагання історичного факультету з іншими факультетами університету.

Профспілці належала немала роль і в задоволенні культурних потреб викладачів і студен-

тів (культпоходи, екскурсії, художня самодіяльність, вечори відпочинку).

Партійний осередок, комсомольська і профспілкова організації були найбільш авторитетними на факультеті. Через секретарів партійного осередку і комсомольського бюро та голову профбюро деканат здійснював весь спектр заходів по налагодженню і керівництву навчальною і виховною роботою. Практики прикріплення викладачів до академічних груп і курсів (куратори) для проведення цієї роботи тоді не існувало. Дуже сильним було студентське самоврядування і всі названі функції повністю належали йому.

На факультеті діяли осередки спортивних товариств, Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Товариства сприяння обороні, авіації і протихімічному захисту країни (ТСОАВІАХІМ). Із них найбільш масовим був ТСОАВІАХІМ. Багато хто з нас працювали в створених ним гуртках по вивченню матеріальної частини стрілецької зброї (наган, гвинтівка, ручний і станковий кулемети), бойових отруйних речовин і засобів захисту від них. Окремі студенти відвідували школу парашутистів і аероклуб.

По закінченні теоретичних занять ми виконували нормативи практичної стрільби та інші вправи на значки «Ворошиловський стрелок», «Ворошиловський пулеметчик», «Готов к противоздушной и противохимической обороне (ПВХО)», «Готов к санитарной обороне (ГСО)». Члени спортивних товариств по здачі відповідних норм нагороджувалися значками «Готов к труду и обороне» (ГТО) першого і другого ступенів. Ці значки прикрашували лацкани піджаків абсолютної більшості студентів. Крім того деякі студенти мали ще особливо престижні значки «Парашутист». З моїх однокурсників таким значком була нагороджена Марія Йова. Кілька студентів факультету – хлопці і дівчата – по закінченні навчання в аероклубі були атестовані пілотами. В їх числі знаходилися мої однокурсники Іван Душка і Павло Денисовець.

Багатогранно, змістовно протікало наше культурне життя. Передусім, для студентів і викладачів профкомом часто влаштовувались культпоходи в театри міста. Нерідко ми там бували індивідуально і невеличкими групами в колі найближчих друзів. Хоч матеріальні можливості дозволяли нам придбавати квитки здебільшого на місця «в студентському райку», однак це не применшувало глибини одержаного естетичного задоволення. Із ви-

став, на яких довелось мені в ті роки побувати, запам'ятались опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Іван Сусанін» М. Глінки, «Майська ніч» М. Римського-Корсакова, «Травіата» Д. Верді, «Ніч перед Різдом» М. Лисенка – в театрі Опери та балету; п'єси «Правда» і «Маркар Діброва» О. Корнійчука, «Украдене щастя» І. Франка, «Хазяїн» І. Карпенка-Карого – в українському драматичному театрі ім. І. Франка; п'єси «Камінний господар» Л. Українки, «Живий труп» Л. Толстого – в російському драматичному театрі ім. Л. Українки; оперета «Весілля в Малинівці» Б. Александрова в театрі музкомедії.

Культпоходами і індивідуально ми відвідували також кінотеатри. На їх екранах демонструвалися в основному фільми вітчизняного виробництва. В них відображались події сучасного життя країни, героїчна епопея Громадянської війни, далеке історичне минуле. Часом екранізувалися твори української і російської класики. У ті часи нові кінофільми появлялись не так часто і ми практично переглядали все, що появлялось нового.

Із кінофільмів тодішньої пори загальний інтерес викликали «Велике життя», «Багата наречена», «Цирк» (за головною роллю Л. Орлової), «Ми із Кронштадта», «Щорс», «Вершники», «Богдан Хмельницький», «Трилогія про Максима» («Юність Максима», «Виборгська сторона», «Повернення Максима»). Особливою популярністю користувалися фільми трилогії про Максима. Мало хто з нас не проглянув кожний її фільм по кілька разів.

На те далеке передвоєнне п'ятиліття припадає зародження кольорового кіно. Першими кольоровими фільмами, що появилися на екранах кінотеатрів Києва, були «Сорочинський ярмарок» і «Майська ніч».

Наскільки я пам'ятаю, у ті роки на екранах Києва, як і всієї України, демонструвалися лише два закордонних кінофільми: «Нові часи» і «Вогні великого міста» – кінокомедії виробництва США за участю популярного актора Чарлі Чапліна.

У культурному житті студентів Київського університету 1937–1941 років виділялись своєю роллю і впливом лекції-концерти, які організовувались профкомом в університетському актовому залі. Кожна така лекція присвячувалась творчості одного якого-небудь композитора: М. Лисенка, С. Гулака-Артемовського, Д. Бортнянського, П. Чайковського, М. Глінки, В. Моцарта, Ф. Шопена та ін. Викладач Київ-

ської консерваторії розповідав про творчість композитора, а симфонічний оркестр чи хорова капела, розташовані поряд на сцені, виконували його твори.

Лекції-концерти користувалися величезною популярністю. Актовий зал завжди був переповнений. Щоб потрапити до нього треба було потурбуватися і придбати вхідний квиток за кілька днів до початку лекції-концерту.

Студенти мали можливість проявити себе за покликанням у різних жанрах художньої самодіяльності. В університеті діяли самодіяльні духовий оркестр, домровий оркестр, драматичний гурток, балетна студія, гурток художнього читання, хорова капела... Я і мій товариш-однокурсник Василь Горбач відвідували хорову капелу. Керував нею заслужений артист Української РСР, диригент хору Ансамблю пісні і танцю українського радіо Нестор Феофанович Городовенко. Перед цим він був одним із диригентів капели «Думка». Про заслуги Нестора Феофановича в розвитку українського хорового мистецтва може свідчити факт нагородження його орденом «Знак Пошани». У ті часи такої нагороди удостоювалися далеко не всі діячі культури. Під його керівництвом ми розучували переважно українські народні пісні, часто давні, забуті. Із своїм репертуаром капела виступала на університетських вечорах художньої самодіяльності, а одного разу – в прямому ефірі по київській радіостанції.

Нестор Феофанович мав тонке почуття мелодії, був дуже вимогливим, на репетиціях наполегливо домагався гармонії звучання хору. В цих домаганнях іноді втрачав терпеливість. Тій із хористок, яка брала хоч трохи не ту ноту, міг «в серцях» зауважити: «що ж ти ляпаєш, як віл у калюжу!». Та ми не ображалися, обертали сказане в жарт і репетиції капели відвідували з великою охотою.

Про наше ставлення до диригента капелою може посвідчити хоч-би такий епізод. В одну із субот, як і кожного тижня, ми зібралися у третій аудиторії Головного корпусу на репетицію. Диригент же все не появлявся. Проїшов якийсь час і один із хористів, навівши довідки по телефону, сказав, що він хворий, лежить дома. Хтось запропонував усім складом капели провідати його. Пропозицію прийняли одностайно, вийшли з приміщення університету, вишикувалися у такому ж порядку як це прийнято було на репетиціях, взяли за руки і у вечірніх сутінках, з піснею, тихою ходою направилися тротуаром по вулиці Володимирській, повернули на вулицю Леніна, пройшли

мимо Оперного театру, далі ще однією вулицею. За квартал до будинку, в якому він проживав, спів припинили, тихенько підійшли під вікна його квартири і знову заспівали. Спочатку ледь чутно, в півтона, потім усе голосніше і голосніше... Раптом на другому поверсі відкрилося вікно, у ньому показався Нестор Феофанович, привітно помахав рукою, схвильовано дякував нам за провідини, за виявлену, в такий незвичний для того часу спосіб, увагу.

Назад ми повертались, знову ж таки з піснею, тими ж вулицями до Головного університетського корпусу. Прохожі, що в ту вечірню годину кудись поспішали, при наближенні до нашого гурту, зупинялись. Одні розпитували: «Хто це?». Інші тоном глибоко поважним висловлювали припущення: «Та, мабуть, студенти!». (Тоді в Києві слово «студент» городяни вимовляли з великою повагою). Дехто із прохожих міняв свій маршрут і, будучи захопленим піснею, ішов поряд із нами.

Співали ми не лише в хоровій капелі. У час мого навчання у Київському університеті пісня становила невід'ємний елемент повсякденного студентського побуту. Нею супроводжувалися наші студентські вечоринки. Ми співали в гуртожитках. Часом у недільні дні, вечорами, збиралися для співу на Володимирській гірці. У час перерв наш спів могутньо відлунювався від склепінь довгих коридорів Головного учбового корпусу. Ми, історики, вийшовши на перерву, тут же біля 101 аудиторії заспівували своєї, поряд з нами біля 102 аудиторії філологи заводили своєї, за ними біологи, а там – геологи, математики, фізики... Нерідко до нас підходили, з інтересом прислухаючись, викладачі, а деякі підключалися до нашого співу. Не беруся судити звідки йдуть витoki цієї традиції. У ті ж роки вона міцно трималася. Ніхто не чинив спротиву цим студентським хоровим забавам в учбовому корпусі. Навіть ректор, проходячи коридором у час співу не виявляв свого осуду чи невдоволення. Репертуар наш був дуже широким. У ньому, передусім, найширше була представлена українська народна пісня. Як вище відзначалося, у Київському університеті навчалася молодь з усіх регіонів України. І в наших пісенних забавах кожен пропонував найпопулярнішу пісню свого краю. Нами, таким чином, акумулювалася пісенна творчість усієї України.

Із українських народних пісень найулюбленишими були: «Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе...», «Засвістали козаченьки в похід з полуночі...», «Там, де Ятрань круто в'ється, з-під каменя б'є вода...»,

«Ой, у лузі та ще й при березі...», «Реве та стогне Дніпр широкий...», «Закувала та сива зозуля...», «Розпрягайте, хлопці, коні...», «Їхав козак за Дунай...» та численні інші. Після визволення західноукраїнських земель у 1939 році, нас полонила і часто нами виконувалась прилинувши з того українського Краю пісня «Гуцулко, Ксеню, я тобі на трембіті...».

Наші співанки ніколи не обходились без сучасних пісень, створених тогочасними композиторами. Багато з них глибоко проникли в найширші верстви населення, стали справді народними. З великим натхненням ми теж виконували їх. Ось лише кілька: «Расцветали яблони и груши, поплыли туманы над рекой, выходила на берег Катюша, на высокий берег, на крутой...», «Буря, ветер, ураганы, нам не страшен океан, молодые капитаны поведут наш караван...», «Грими, грими могутня пісне, як ті громи весняних бур, хай знає панство не нависне, що наша армія, як мур...».

Із інших пісень, які полюбилися і широко виконувались у народі, як і в нашому студентському середовищі, треба назвати грузинську народну пісню «Суліко». Коли ж хтось виконував її грузинською мовою – той викликав до себе особливий вияв симпатії присутніх.

Як вище відзначалось, упродовж шести днів тижня – від понеділка до суботи – щоденно з 9 ранку до 10 годин вечора основним місцем нашого перебування був Головний університетський корпус. Там ми слухали лекції, працювали в читальних залах, займались громадськими справами. У святкові ж і вихідні (недільні) дні ми відключались від усіх цих занять і відпочивали.

Ніколи не зітруться з нашої пам'яті Новорічні вечори у Головному (Червоному) корпусі університету. Профком за участю студентського активу проводив величезну роботу по їх організації. Розсувались височенні двері, що роз'єднували читальний і актовий зали і ці два приміщення перетворювались в одне просторе. Посередині, вивільненого від меблів, читального залу встановлювалась і старанно прикрашувалась висока ялинка. Актовий зал, теж вивільнений від меблів, призначався для танців. На балконах актового залу розташовувались оркестри. На кожному поверсі влаштуувались буфети з широким вибором закусок, вин, 500-літровими бочками пива (Пляшкового розливу пива тоді в продажі не було, користувались лише бочковим).

31-го грудня після шостої години вечора коли приготування закінчувалися, у Головному університетському корпусі починали збирати-

ся студенти і викладачі усіх факультетів. Тоді було прийнято Новий Рік зустрічати разом, усім колективом. Викладачі приходили з дружинами, а в кого були дорослі дочки – брали і їх із собою. (Я уже говорив, що до студентського стану у ті часи у Києві ставлення було дуже високоповажним).

В Оперному театрі бажаючі могли вибрати на свій смак і взяти на прокат костюм. Ціна прокату була невисокою – 10 крб. – і багато хто з хлопців і дівчат приходили на Новорічний вечір в нарядах персонажів різних епох і народів.

Розвагам не було меж... Безперервно, міняючи один одного, грали оркестри. Навколо ялинки і в Актовому залі кружляли в танку пари. Працювала новорічна пошта. Із буфетів роздавались характерні звуки пивних насосів і дзвін келихів – то бажаючі вгамовували спрагу, підкріплювались силою і духом. П'яних або якихось проявів недозволеного, однак, не було. За порядком стежили самі. Якщо помічали свого товариша у стані «шату» і бажання поговорити «по душам», то відводили потихеньку в гуртожиток.

І так веселощі продовжувались до самого світанку. Лише з настанням ранкового руху трамваїв, залишали Червоний корпус і групами та поодиноці роз'їжджались по гуртожитках. Як уже говорилося, ми цілковито віддавались відпочинку і в недільні дні. На першому курсі, оскільки багатьом із нас раніше в Києві бувати не доводилось, у ці дні ми знайомились із містом, його пам'ятними місцями. А побувати в Києві було де і побачити було що: Золоті ворота, Софійський собор, пам'ятник Богдану Хмельницькому, Києво-Печерська Лавра, Видубицький монастир, Аскольдова могила, Поділ із його давньою забудовою, музей українського мистецтва, музей західноєвропейського мистецтва... Під час екскурсійних переходів по місту нашу увагу привертала виготовлені українською мовою вивіски магазинів і назви вулиць, всякого змісту оголошення і плакати, переважно звучання української мови в розмовах перехожих.

Коли ж перше знайомство з містом, його затишними вулицями і провулками, пам'ятниками проходило, свої недільні дні у весняно-літню пору ми проводили на мальовничих придніпровських схилах або на університетській водній станції у Матвієвій затоці Дніпра. Там завжди можна було за студентським квитком взяти човна з веслами і здійснити прогулянку Дніпром.

Взимку, при наявності достатнього снігового покриву, у недільні дні хлопці і дівчата займались лижним спортом або ж по пологих засніжених балках поблизу гуртожитку по По-

вітрянофлотському шосе, або ж виїздили для цього в Голосіївський чи Святошинський ліс. Лижі і лижні костюми видавались напрокат за студентським квитком на кафедрі фізвиховання. По кілька пар лиж для таких цілей зберігалось і в гуртожитках.

Наші прогулянки на свіжому повітрі в недільні дні і в весняно-літню, і в зимову пору закінчувались у гуртожитках вечорами відпочинку. Особливо запам'ятались вони в гуртожитку по Повітрянофлотському шосе. З настанням вечірніх сутінків мої однокурсники Василь Горбач, Андрій Таран, Іван Петренко і з ними хлопці з математичного факультету з домрами,

гітарами, балалайками розсідались на диванах обширного вестибулю другого поверху. На звуки музики збирались мешканці гуртожитку. Починалися танці, співи, всякі розваги...

Вечори відпочинку в цьому гуртожитку притягували не лише його жителів. На них приїздили студенти інших гуртожитків університету і проживаючі «в кутках», приходили студенти із поряд розташованих гуртожитків педагогічного інституту і технологічного інституту харчової промисловості ім. А.Мікояна.

(Продовження у наступному випуску «Часопису української історії»).

© **Анатолій Коцур**
(Київ)

КИЕВСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ В 1937–1945 ГГ. (ВОСПОМИНАНИЯ ПРОФЕССОРА И. А. ГРИЦЕНКО)

Важными для ученых и общественности есть материалы, касающиеся страниц истории Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Особую ценность составляют воспоминания человека, который учился в университете, защищал в его стенах кандидатскую и докторскую диссертации. Речь идет о докторе исторических наук, профессоре Иване Антоновиче Гриценко.

Для того, чтобы читатель больше узнал о биографическое поле И.А. Гриценко, подаем изложение важнейших вех его жизненного пути. Также продолжаем в № 37 «Журнала украинской истории» публикацию воспоминаний профессора о киевском периоде его жизни (1937–1941 гг.). Особенно тщательно И.А. Гриценко описывает помещения Красного корпуса, учебный процесс в стенах университета Шевченко, жизнь и быт студенчества, научные интересы, культурные и спортивные предпочтения и т.д. Материалы печатаются в авторской редакции.

Ключевые слова: Иван Антонович Гриценко, Киевский университет, воспоминания, биография, исторический факультет, студенты, учебный процесс.

© **Anatoliy Kotsur**
(Kyiv)

UNIVERSITY OF KYIV IN THE 1937–1945 (MEMORIES OF PROFESSOR I. A. GRITSENKO)

Important are for researchers and the public the materials related pages of history of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. The memories of a man, who studied at the university, defended within its precincts candidate and doctoral dissertations constitute a particular value. It goes about the doctor of historical sciences, Professor Ivan Antonovych Grytsenko.

To learn more about biographical field of I.A. Grytsenko, we present summary of the most important milestones of his life. Also we continue a printing professor's memories about Kyiv period of his life (1937–1941 years.) in № 37 of «Journal of Ukrainian history». Especially carefully describes I.A. Grytsenko the premises of the Red Corps, educational process within the walls of Shevchenko university, student life, research interests, cultural and sporting preferences, etc. Materials are published in author's edition.

Keywords: Ivan Antonovych Grytsenko, University of Kyiv, memories, biography, historical faculty, students, educational process.

До редакції надійшла 3.07.2017.